

Түрік қаламгері Х.Н. Атсыздың «Көкбөрілер өлімі» романындағы түркі бірегейлігі

Аңдатпа. Түрік қаламгері Хүсейін Нихаль Атсыздың тарихи романдары ХХ ғасырдың орта шенінде жазыла бастады. Оның «Көкбөрілер» тарихи трилогиясы түрік социумының санасын сілкіп, терең тарихи тегіне жетеледі. Түркілер құрған ұлы мемлекеттердің беріктігі мен мәңгілік тұрақтылығы тарихи деректермен дәйектеліп, көркем сөз арқылы жеткізілді.

Х.Н. Атсыздың «Көкбөрілер» трилогиясының бірінші кітабы – «Көкбөрілердің өлімі» деп аталады. Романда суреттелген оқиғалардың сюжеттік желісі – Түркі қағанатының құрылуы мен оның екіге бөлінуі және қытай династияларымен күресі арқылы өрбиді. Қытайға қарсы күресте бірде үстемдік көрсетсе, енді бірде жеңіліс тауып жатқандығы романда тартымды бейнеленеді. Әсіресе, қым-қуыт соғыс нәтижесінде көне түркілердің түркі бірегейлігін сақтау жолындағы ерліктері баяндалады.

Мақалада түрік қаламгері Х.Н. Атсыздың «Көкбөрілердің өлімі» атты тарихи романындағы түркілік бірегейлік мәселесі қарастырылады.

Түйін сөздер: Хүсейін Нихаль Атсыз, тарихи роман, түркілік бірегейлік, түрік әдебиеті, ультрапантүркизм, «Көкбөрілердің өлімі» романы.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2021-136-3-129-139>

Түсті: 10.03.2021 / Жарияланымға рұқсат етілді: 30.03.2021

Кіріспе

Түрік әдебиеті тарихында «ұлттық көзқарас» айрықша, ұлт-азаттық күрес кезеңінде түрікші-исламшы сипат алып, түрік әдебиетінде негізгі тірек ағым болып орнығуға тырысып бақты.

Түрікші – Зия Көкалып, исламшы – Мехмет Акиф Ерсой, тарихқа ерекше ден қойған ұлтшыл – Яхия Кемал Бейатлы, Батыстық тенденцияны қолдаушы ұлтшылдар – Халиде Эдип Адывар мен Якуб Кадри Қараосманоглы, түрік тілін жақтаушы – Мехмет Эмин Юрдақұл және т.б. араларындағы аз ғана өзгешеліктерді өз еріктерімен жойып, керемет симфония түзіп, «Ұлттық күштің» (Kuvai Milliye) ой-пікірі мен әдебиетін жасауға атсалысты.

Ұлттық ой-пікір мен көзқарастар мұрасы «Бес буыншы» поэтикалық бағыты мен сол кездегі Пеями Сафа сынды жас романистердің шығармашылығында өз жалғасын тапты. Тіпті, жас Назым Хикметке де ерекше әсер етіп, ол «буын» өлшемімен ұлттық поэмалар жазуға бетбұрыс жасады.

Алайда, Республика құрылғаннан кейінгі кезеңде Исламға және тарихи көзқарастағы ағымдарға мемлекет оң қабақ танытпады. Мемлекет ақын-жазушылардан «революцияшыл-ұлтшыл және бір партиялық» көзқарас негізінде жазу керектігін талап етті. Мемлекеттің бұл ұсынысы көптеген әдебиет қайраткерлерінің көзқарастарына қайшы келді, тіпті бәзбіреулері жазудан бас тартты. Мысалы, мұндай талаптан соң түріктің ұлттық гимнің авторы Мехмет Акиф Ерсой Мысыр ауып кетті, ал Халиде Эдип Адывар бірнеше жыл Европада тұруға мәжбүр болды. Яхия Кемал Бейатлы болса, тек өзіндік шығармашылығымен айналысып,

көбінесе дипломатия саласына қарай ауысты. Осылайша, ұлт-азаттық күрес кезеңі әдебиетінің бетке ұстар тұлғалары ақырындап әдебиет майданынан ығыса түсті.

Жаңа құрылған жас Түркия мемлекетінің ақын-жазушыларына өз шығармашылықтарын жалғастырудың осылайша негізгі үш жолы белгілі болды. Бірінші жолға – Бехчет Кемал Чағлар секілді (бұл топтың құрамында әуел баста Фарук Нафиз Чамлыбел, Орхан Сейфи Орхоң, Юсуф Зия Ортач, Халит Фахри Озансойда болған) діни және тарихи ұстанымдарды негізге алмаған, «Кемалистік-революцияшы» ресми ұлтшылдарды жатқызамыз. Екінші бағытты – поэзия мен прозада ерекше эстетикалық, сыршыл символикалық және терең философиялық тенденцияға бет бұрған Нежіп Фазыл Кысакүрек, Ахмет Хамди Танпынар, Ахмет Мухип Дыранас секілді суреткерлер ұстанды. Ал үшінші бағытқа – Назым Хикмет Ран, Хасан Иззеддин Динамо, Садри Эртем, Сабахаддин Әли сынды социалистік доктринаны мойындаушы, солшыл идеологияны жақтаушы қаламгерлер орналасты [1; 640 б.].

Мына соңғы топтағылар (социалистік реализмді жақтаушылар) 1925 пен 1940 жылдар арасында батыл, қайтпас ұстанымдары, кез келген дауды шешуге дайын қайсар көзқарастары, шет күштерге арқа сүйегіш бағыттары және түрік ұлтшылдығына қарсы әдеби ұстанымдарды көз ілеспес жылдамдықпен жалғастырып жатқанда оларға қарсы шығып, өздерінің ұлттық ұстанымдарының өзегін Зия Көкалып, Мехмет Эмин Юрдақұл және Яхия Кемал Бейатлы ұлтшылдығынан өрбіткен, күрескер жаңа буын әдебиетшілер пайда болды. Олар ұлттық әдебиетті қайта жаңғыртуға сүбелі үлес қосты.

Бұл топты жақсы ұйымдасқан, белгілі бір әдеби декларациялармен топтасқан бағыт деуге келмейді. Олардың өз арасында кейбір өзгешеліктер де бар. Олар мынадай топтар деп тошылаймыз:

Алғашқы топтың басында - Хүсейін Нихаль Атсыз тұр. Х.Н.Атсыз – көбінесе Исламнан бұрынғы және сол кездері Түркиядан тысқары қалып қойған түрікшілдік идеологиясын, әдебиетін, мәдениетін және күрескерлік рухын мәселе етіп көтерді, яғни Х.Н.Атсыз мырза түркі халықтарының бірігуі (тұраншылдық) идеясын ту етіп көтеріп, сол жолда күресін бастап кетті. Зия Көкалыптың «тұраншылдық» идеясын ұлттық идеология деңгейіне көтеру мәселесі ХХ ғасырдың басында Түркияның қолынан келмейді, бұл мәселені кейінге қалдыра тұру керек деген сөзіне қарамастан Х.Н.Атсыз бұл істі шындап қолға алған еді. Шынтуайтында ол бұл күресін өмірінің соңына дейін жалғастырып, белгілі бір дәрежеде жеңіске де жеткен-ді.

Түрік ұлтшылдығын үгіттеудің екінші тобын белгілі ақын Орхан Шаик Көкяй бастап тұр. Ол кісі эпикалық стильмен Анадолыдағы лирикалық (Saz Şiiri) поэзия дәстүрін жаңаша жаңғыртуды көздеді. Дастандық поэзияның жандануы соғыстан әбден қажыған Анадолы түріктеріне шын мәнінде ерекше күш-қуат сыйлады. Түрік халқының еңсесін көтеріп, отаншылдық сезімдерін оятты, патриотизмге баулыды.

Бұдан қатты әсерленген мықты ақын Басри Гожул енді лирикалық поэзияны асып, эпостар дәуіріне бет бұрды. Көне түркі эпостарын жандандыруға ерекше үлес қосты. «Оғыз» эпосын негізге ала отырып, батырлық жырлар жазуға кірісіп кетті.

Ал еркін жанрдағы қара өлең шебері Ариф Нихат Асия ұлттық мәселені де, тарихи-ислами мәселені де, терең эстетикалық поэзияны да қаузап, түріктің ұлттық мәселесін өзінше шешуге кірісті. Түріктің алқызыл туын жырылап, ту туралы бір кітап боларлық жыр жазған шайырды түрік жұрты «Байрақ ақын» деп атап кетті.

Осы ұлттық бағыттағы қаламгерлердің ішіндегі жан аямас күрескерлігімен белгілі болғаны – ультрапантүркіст Хүсейін Нихаль Атсыз еді. Түркі халықтарының жоқтаушысына айналған күрескер қаламгер өзінің шығармашылығын түркі бірегейлігін әспеттеуге бағыттады.

Оның «Көкбөрілер» тарихи трилогиясында түркілердің тарих сахнасына шыққан күннен бастап өздері қорғаған күллі адамзаттық құндылықтар әңгіме өзегіне айналады [2].

Зерттеу әдістері

Мақала жазу барысында қажетті деректерді дайындау үшін тақырыптың көлеміне, өзектілігіне және мәліметтердің әралуандылығына баса назар аударылды. Тақырыптың методологиялық негізін түрік тіліндегі әдебиеттер құрап отыр. Қарастырылатын негізгі тақырыптар – түрік әдебиетінде тарихи романның негізін салушы түрікші-тұраншы қаламгер Хүсейін Нихаль Атсыздың «Көкбөрілер» трилогиясының алғашқы кітабы «Көкбөрілердің өлімі» романындағы түркілік бірегейлік мәселесі. Х.Н.Атсыз - өз заманының қайсар жазушысы, сол кездегі саяси-идеологиялық ұстанымдарға ашық қарсы болып, Түркияның ұлттық жолда дамуын қалады. Алайда оның ұстанған жолы ХХ ғасырдың басындағы әлемдік саяси ахуалға сай келмейтін еді.

Тақырыпқа қатысты әдебиеттердің негізгілерін түрік ғалымдарының іргелі зерттеулері құрады. Оларды мақала жазу барысында ғылыми талдаудан өткізу – зерттеудің басты міндеттерінің бірі болды. Олардың арасында айрықша түрік зерттеушілері Ахмет Кабаклының 5 томдық «Түрік әдебиеті» (1994), Инжи Енгинүннің «Жумхуриет кезеңіндегі түрік әдебиеті» (2010) және Әлемдар Ялчынның «Саяси-әлеуметтік өзгерістер тұрғысынан Жумхуриет кезеңі. Қазіргі түрік романы 1946-2000» (2005) атты шығармалары құрады.

Тақырыпқа негіз болған шығарма – «Көкбөрілер» тарихи трилогиясының (Bozkurtlar, 2018) бірінші кітабы «Көкбөрілердің өлімі» романы талқылау нысанына айналды. Сондай-ақ, Х.Н.Атсыздың саяси-идеологиялық һәм мәдени-әдеби көзқарасын айқындауға өзінің төл шығармалары – «Түрік әдебиеті тарихы» (2015), «Түрік тарихындағы мәселелер» (2016) және поэтикалық шығармасы - «Жолдардың соңы» (2016) мақала жазуға өз септігін тигізді.

Сонымен қатар зерттеу мақаланы жазуда түрік және отандық ғалымдардың іргелі теориялық пікірлері мен тұжырымдары қолданыс тапты. Ғылыми мақалада тарихи-салыстырмалы, сипаттау, баяндау, саралау, тұжырымдау және жүйелеу әдістері пайдаланылды. Сонымен бірге интернет ресурстары материалдарын пайдаландық. Зерттеу жұмысын ұйымдастыруда тақырыптың өзекті мәселелерін объективті түрде шешуге талпыныс жасалды.

Талқылаулар мен нәтижелер

Түріктің көрнекті жазушысы Хүсейін Нихаль Атсыз – түрік әдебиетінде түрікші-тұраншы бағыттың негізін салушы қаламгер. Оны басқаша ультрапантүркизм бағыты деп те атайды. ХІХ ғасырда Танзимат әдеби кезеңінде басталған түрікшілдікке бетбұрыс үдерісі әсіресе ХІХ ғасырдың соңында Мехмет Эмин Юрдақұл поэзиясында кеңінен көрініс тапты. Ал Х.Н.Атсыз түрікшілдік-тұраншылық идеясының саяси-идеологиялық негізін қалады. Х.Н.Атсыз үшін түрік халықтарынан асқан ұлт жоқ, мәңгі ел, мәңгілік мемлекет тек түркілерде ғана болған деген тұжырымға келеді, өзге ұлттарды түркілерден төмен санайды, олар тек қана түркілерге қызмет етуші ұлыстар дегенді мойындайды. Тұраншылық идеясы (пантуранизм) – түркі халықтарының негізгі тірегі екенін өзінің шығармалары арқылы дәлелдеуге тырысады.

Х.Н.Атсыз – тек жазушы ғана емес, сонымен қатар кәсіби тарихшы, ғибратты ғалым, жүйрік журналист, майталман мәдениеттанушы, ақиық ақын, мемлекет және қоғам қайраткері. Ол өзі өмір сүрген қоғамның ішінде болып жатқан барлық саяси-қоғамдық өзгерістерге бей-жәй қарамай бар ынтасымен араласып, өзінің және халқының көзқарастарын білдіріп отырды. Әрине, кейде оның шат-пұт мінезі өзіне кесір болып тиіп те жатты. Алайда күрескер қаламгер Х.Атсыз өз ойларынан еш айныған емес. Ол түрік халқының жарқын келешегін құруға көмектесті. Ұлы идеолог Зия Көкалып өмірден өткен соң «түрікшілдік» идеясының негізгі жақтаушысы рөлін атқара отырып, ежелден жалғасып келе

жатқан түрікшілдік пайымдарының диалектикалық сабақтастығын құрды және оны жаңа дәуірде жаңғырта түсті.

Х.Н.Атсыз – өмірлік кредосына айналған түрікшілдік, ұлтшылдық көзқарасына өмірінің соңына дейін берік болды. Ал «тұраншылдық» оның идеалы саналды. Х.Н.Атсыз сол үшін де өмірдің түрлі қиындықтарына төзе білген, ауыртпашылықтарын өзі арқалап, бұл жолда еш қаймықпаған, ұмтылысы мен ынта-жігерін жоғалтпай күресуден жалықпаған қайсар тұлға. Өмірінің соңғы кезеңінде өзі жазған «Соңына таман» деген мына бір ғазалы оның күрескерлік табиғатын толық ашып тұрғандай:

«Bilsin cihan ki ben bu cihanın nesindeyim;
 Bir ülkünün mehabetinin zirvesindeyim.
 Dünya denen mezellete dalsın her isteyen,
 Ben ırkımın şeref taşan efsanesindeyim.
 Herkes bir özleyişle yaşar... Ben de öylece
 Altaylar'ın ve Tanrı Dağ'ın çevresindeyim.
 Merdanelikle şöyle bakıp ayrılıklara,
 Son menzilin hüznü dolu kaşanesindeyim.
 Artık veda zamanına pek fazla kalmadı;
 Yorgun ve kimsesiz ölümün bahçesindeyim» [3; 96 б.], –

Қазақша аудармасы:

«Әлем білсін, мен бұл әлемнің қай жеріндемін;
 Бір идеалдың ұлылығының биік көгіндемін.
 Дүние деген жексұрынға сүңгісін кім көрінген,
 Мен нәсілімнің абыройы тасыған аңыз-әпсанасындамын.
 Әркімнің өз сағынышы бар... Менің жайым да дәл солай
 Алтай менен Тәңірі таудың қойнауындамын.
 Батылдықпен жөні түзу қарап айырылыстарға
 Соңғы нысанның қайғы толы сәнді сарайындамын.
 Қоштасу сәтіне де көп уақыт қалған жоқ,
 Әбден шаршап торыққан елсіз өлімнің бақшасындамын», –

деуінде қаламгердің бітім-болмысы анық байқалады. Осылайша түркілік пен түрікшілдікке деген махаббаты және өзінің идеялық әлеміне деген көзқарасы белгілі болған Х.Атсыздың бұл күрес жолындағы жалғыздығы мен оны жегідей жеген қайғы-мұңы да ғазалда орынды суреттелген.

Шын мәнісінде, Х.Н.Атсыздың өзінің ой-пікірлеріне берік болғандығы, сенім жолындағы қиыншылықтарға ешқандай мүдделерді көздемей тікелей араласқандығы, түркілік идеалын бәрінен жоғары қойғаннан өзге іштен-сырттан араласқандарды, қастық жасағандарды өзінің жеке жаулары деп қана білгендігі оның адамгершілігінің нақты көрінісі дер едік. Оның табиғаты сондай болды.

Кеңес Одағына миллиондаған түркі тектес халықтарды қыспаққа алып отырғандықтан қатты ашулы болғандығы күмәнсіз. Ал коммунизм жолына түскендерді дәл осы ұстанымдары үшін кешірмей өтті. Сондай-ақ, Атсыз фашизмнің сол кездегі мақтаншақ, милитарист көшбасшысы болған Италия басшысы Муссолиниге де, коммунизмге қарсы болғанындай, ауыр да аяусыз соққы берді. Сол кезеңде Италия билігінің түріктерге күш көрсетуіне байланысты Атсыз «Шақыру» атты өлең жазып, Муссолиниді жерден алып, жерге салды. Түрік еліне қарсы ешкімнің жаман сөз айтуын көтере алмады, бәріне қорықпастан қасқая қарсы тұрды. Өзінің идеясына берік Атсыз ешқандай билікке жоламады. Өзі берілген ісіне, көтерген шетін мәселесіне қарсы шыққан әділетсіз және қарама-қайшы көзқарасты билікпен арада дау шығаруға дайын тұрды. Идеясына сенімді болған Атсыз сырттан өзіне сүйеу болатын бір ел немесе қандайда бір күш, қорғаушы іздеуден аулақ болды. Оның үстіне,

түрік ұлтшылы өзінен және ұлтынан өзге кімге сенуіне болады, қандай шетелдікке арқа сүйейді?! Мысалы үшін, Италия ұлтшылы (фашист) немесе неміс ұлтшылы (нацист) бір түрік ұлтшылына қандай қисынмен көмектесуі керек? Өзге бір елдің ұлтшылдарына көмектесу дегеніміз – қандайда бір халықтың ұлтшылының мүддесі мен қисынына қарама-қайшы деген сөз. Кез келген бір мемлекеттен немесе халықаралық ұйымдардан, яки идеологиялық құрылымдардан көмек алған кісіні ұлтшыл деуге келмейді, ол ешқашан ұлтшыл бола алмайды. Соңдықтан Х.Н.Атсыз әркез тек өзіне және өз ұлтына ғана сену керектігін алға тартып, ешкімнен көмек күтпеу керектігін ескертіп жүрді. Өзі де сол жолда қызмет етіп, өзінен кейінгі буынға жол көрсете білді.

Х.Н.Атсыз айрықша Исамнан бұрынғы түрік әдебиетіне қызығушылық танытып, көп тиражбен шыққан романдар жазды. Өзіне кең көлемді оқырман аудиториясын тапқан Х.Н.Атсыз тарихи романдарымен бірге ғылыми зерттеулері және поэзиялық шығармаларымен Түркі халықтарының намысты тарих беттері мен маңызды оқиғаларын өзінен кейінгі ұрпаққа жеткізе білген ықпалды қаламгер [4; 354 б.].

Хүсейін Нихаль Атсыз «Көкбөрілердің өлімі» (1946), «Көкбөрілердің тірілуі» (1949), «Көкжал» (1958) атты тарихи роман, «Z витамині» (1959) атты бюрократизмді сынға алған сатиралық роман, «Рух адам» (1972) деген психологиялық роман және «Жағымпаздар түні» (1941) сынды сатиралық-аллегориялық роман жазған. Барлығы алты роман жазып қалдырған.

Алғашқы үш тарихи роман кейінірек біріктіріліп, «Көкбөрілер» деген атпен трилогия құрады. Үш роман бір-бірінің заңды жалғасы. Алғашқы екі роман көне түркі кезеңін суреттесе, соңғысында түрік тарихының сүреңсіз кезеңі деп саналған Йылдырым Баязит пен оның ұлдары билік құрған тұс романға негіз болған.

«Рух адам» романында Атсыз өзінің ішкі дүниесін ашып, рухани күйін талдау тәжірибесін жасауға тырысқан. Басқаша айтар болсақ, өмірінің соңғы сәттеріндегі жалғыздығы, өзін-өзі іздеуі, рухани тереңдеу мен кемелдену күндерінің шығармасы деуге болады.

«Жағымпаздар түні» – жазушының алғашқы көлемді эпикалық шығармасы. Ол сонау 1941 жылы жарық көрген. Сатиралық һәм аллегориялық үлгіде жазылған романның сюжеті Түркиядағы бір партиялы билік кезеңіне арналған. Басшылардың айналасына топтасып, өздерінің мүдделерін көздеген көрсоқыр зиялы қауым өкілдері мен басшы шенеуніктерді жерден алып, жерге салатын бұл шығарма шын мәнісінде автордың ерлікке баланған еңбегі деп бағаланады. Бұл шығарманың қоғамдық ықпалы өте күшті болды. Көптеген адамның Атсызға жөн-жосықсыз шүйлігуі немесе қараптан-қарап дұшпан атануында осы романның үлесі зор болды. Әдебиет сыншыларының пікірінше, аталмыш роман Танзимат әдебиетінің өкілі Зия Пашаның «Жеңіснама» (Zafername) шығармасынан кейінгі өте мықты әлеуметтік сатираға мысал бола алады.

Хүсейін Нихаль Атсызды жазушы ретінде белгілі еткен оның тарихи романдары. «Көкбөрілердің өлімі», «Көкбөрілердің тірілуі» және «Көкжал» романдарынан тұратын тарихи трилогиясының алғашқы екі кітабы көне түркі кезеңін, яғни Түркі қағанаты кезеңіндегі оқиғаларды баяндайды. Х.Атсыздың көне тарихқа баруында әрине оның саяси көзқарастары, ұлттық түркілік танымы негіз болды деуге болады. Ұлы бабаларымыз Білге Қаған, Күлтегін және Тоныкөк ескерткіштеріндегі жазбалар мен уақиғаларды тартымды, қиял-ғажайып романға айналдырғысы келді. Бұл, әрине, түрік тарихи романындағы жаңа сүрлеу, тың бағыт болды. Оқырманның махаббатына бөленіп, кең көлемді қоғамдық резонанс тудырды.

Аталмыш романдарда автор Орта Азиядағы түркілік көзқарасты аңсауы, батыр бабаларды ұлықтау, халқы мен ұлты үшін өлімді көзге алу, соғыс майданына еш қорықпастан күмп етіп қойып кету, тегіне деген беріктік пен оны шексіз сүюі сынды тақырыптар балалар мен жасөспірімдердің тамырына желі тартып, ерекше шеберлікпен насихатталды.

Бұл трилогия түрік әдебиетінен гөрі түрік қоғамына ерекше ықпалды болып, жаңа бағыт ашты деуге болады. Х.Н.Атсыздың үлкен шеберлікпен роман сюжетіне негіз еткен және Түркілердің ұлы тарихы мен өнерінің ұлттық құжатына айналған Орхон-Енисей ескерткіштеріне деген өзінің таңқалысын автор былайша жеткізеді: «Саясаттағы достық - барлығы жалған, боз өкпе, Шындық сөзді Күлтегін ескерткішінен ізде». Осы жолдар арқылы оның ұлы тұран идеясына бекер бет бұрмағандығын, түркілердің шынайы тарихы осы ежелгі түркі жазба ескерткіштерінде сайрап жатқандығын алға тартып отырғанын аңғару қиын емес.

Х.Н.Атсыздың тарихи танымдық түсінігі мен философиялық көзқарастары айрықша зерттеуді қажет ететін тақырып. Атсыз үшін тұраншылдық бүкіл идеялардың биік шыңы. Бұл түркі тектес халықтарды біріктірудегі негізгі жол. Х.Атсыз өзінің «Түрік тарихындағы мәселелер» атты зерттеуінде былай деп жазды: «Тұраншылдық – Түркияда 60 жылдан бері айтыс-тартысқа түскен ірі мәселе. Уақыт өте, түріктермен қоса өзге түркі халықтарды да бір жүйеде бірігеді деп түсінілуі керек. Дегенмен, қазіргі кезде «тұраншылдық» дегенде Түркиядағы таным-түсінік мынаған саяды: тарихи мұраларымен қоса бүкіл түркілерді бір мемлекет туының астына біріктіру идеясы және әр идея секілді ұрпақтарға бет бұрған, қан мен жан салығын қажет ететін, көңілдерді толғандыратын наным-сенім. Біздер үшін ең қасиетті мақсат – тұраншылдық идеясы. Бүкіл түркілерді біріктіру біздің құқымыз және міндетіміз. Бізден зорлықпен қинап жұлып алған бөлшекті сондай зорлықпен қайтару арқылы әділеттілікті орнатуымыз керек. Сондықтан, тұраншылдық – ұлылықтың көзқарасы деп білеміз. Ал ұлылық көзқарасы дегеніміз – қасиетті һәм бекзат көзқарас» [5; 47 б.].

Х.Н.Атсыз – бәрінен бұрын өзінің идеяларына өте берік терең моральды адам, ол қоғамда болып жатқан өзгерістерге үлкен бағырлықпен кірісіп, аяусыз күрескерлігімен белгілі болған ұлттық тұлға. Ол өз өмірін қатерге тікті, ертең қызметімен айырылып қаламын-ау деп еш қорықпады. Атсыз үшін ұлттық мүддеден жоғары еш нәрсе жоқ. Өзі берік ұстанған көзқарастары үшін аш-жалаңаш та қалды, қызметінен де алшақтатылды, түрмеге де қамалды, жұмыссыз да жүрді, бірақ көзқарастарынан бас тартпады. Түркияның ата-бабалар жолында, ұлттық жолда дамуын қалады. Тек Анадолы түріктерінің ғана емес, өзге де түркі тектес халықтардың бастарын тік көтеріп, өздерінің даңқты тарихымен мақтануын, мызғымас мемлекеттер құрған ата-бабаларының ерліктерін мадақтауын талап етті.

Сондықтан болар Атсыз тегі терең түркілердің даңқты тарихын іздеді, іздеп қана қоймай оны ғылыми айналымға енгізді және оны үлкен шеберлікпен көркем өнерге айналдыра білді. Осындай ізденістер негізінде Х.Н.Атсыз өзінің алғашқы еңбегі - «Көкбөрілердің өлімі» [6] атты тарихи романын жазады. Аталмыш роман алғаш жарияланған 1946 жылдан соңғы басылымы 2018 жылға дейін 131 рет басылып шыққан. Бұл тарихи шығарма түрік халқының қолынан тастамай оқитын сүйікті романға айналды.

Х.Н.Атсыз «Көкбөрілердің өлімі» мен «Көкбөрілердің тірілуі» атты романдарын сонау жылдары, түрмеде жатқан кезінде және кейін түрмеден босап, үш жылдай жұмыссыз бос жүрген уақытта жазып бітірген [7]. «Көкбөрілердің өлімі» тарихи романын 1936 жылдың соңында бастап, 1946 жылы аяқтайды. Қысқасы, Атсыз бұл романды жазуға 10 жылдай уақыт қаржаған, содан соң 5 жылдай басылуын күтті. Кітап ретінде шықпай тұрып аталмыш романның алғашқы бөлімдері Тахсин Демирай деген жазушы шығарған «Алау» (Атеш) журналында иллюстрациялы түрде үзінді боп жарияланған (1937 жылдың 7 қаңтары 29 және 32 сандарын есептегенде, 7-40 сандары) [8].

Х.Н.Атсыз бұл романдарды жазар алдында өзінің саяси бақталасы Сабахаддин Әлиге былай деп хат жазады: «Балақай Сабахаддин! Мен саған керемет бір сырымды ашайын. Мен Күршадты роман етіп жазбақпын. Мені бұған итермелеген Тахсин Демирай бауырым. Менен «Отты балалар» деген орта мектеп оқушыларына арналған апталыққа ұлттық тақырыптағы әңгімелер мен роман үзінділерін беруімді қалады. Сөз берген едім. Қинай түскен соң амалсыз қолыма қалам алдым. Роман – «Көкбөрілердің өлімі» деп аталатын болады.

Жалпы, проза мен драматургияны жақсы білетін Нихат Сами Банарлы романның бас жақтарын оқып, ұнатты. Ілгеріде кітап етіп шығарып жатсам, саған міндетті түрде жіберемін» [9].

«Көкбөрілердің өлімі» романы алғашқы шыққан күнінен бастап-ақ, бүкіл түрік қоғамының санасын сілкіген және ең көп оқылған роман болды. Атағы жер жарды. Атсыз бұл таихи романы арқылы Түркі қағанаты кезіндегі түркілердің өмір салты мен дәстүрлерін, тарихи уақиғаларды жаңғыртты. Қай бөлімі болмасын ол түркілік бірегейлікті көрсетіп қалуға тырысты. Айрықша, түркілердің көнеден жалғасып келе жатқан ата-баба салттарын ашық сипаттап, түркілердің дала заңына беріктігін, заң силау қабілеттерін баса ашып көрсетеді. Қытайға қарсы шабуылдар мен әскери жүйе романның негізін құрады. Аталмыш шығарма түркі мәдениетін зерттеушілер үшін негізгі академиялық әдебиет рөлін де атқарды. Қырғыздың ұлы жазушысы Шыңғыс Айтматовтың өзі «Көкбөрілердің өлімі» романын оқығанда былай деген екен: «Ұлы далада туылған менің өзім, дала өмірін, жалпы, ұлы даланы еш көрмеген Х.Н.Атсыз секілді жақсы жаза алмас едім».

Романның уақиға желісі 620 - 630 жылдар аралығында болған Өтікендегі Түрік қағанаты, яки көкбөрілер мен Қытай арасындағы уақиғаларды суреттейді. Атсыз – көшпенділік, саятшылық және жаугершілік өмір салтына негізделген мәдени құрылымға ие түркілер мен егіншілік және сауда-саттыққа негізделген қытайлардың мәдениеті арасында пайда болған қайшылықтарға, шетін мәселелерге ерекше ден қояды.

Оқиға Көктүріктердің ұлы қағаны Шұлық қағанның уланып өлтірілгендігі хабарының халыққа жетуімен басталады. Шұлық қағанды улап өлтірген оның қытайлық әйелі – ханшайым Ішінг Қатын екендігі белгілі болса да, дәлелдеу қиынға соғады. Ендігі жерде билікке кім келеді, Шұлық қағанның тағына кім отырады, Көкбөрілерге кім қаған болады деген мәселе халықты қатты толғандырды. Құрылтай Шұлық қағанның екі ұлын – Яшар Шад (Тұлы қаған) пен Шу Тегінді (Күр Шад) жас деп сайламай, есесіне қаған етіп Шұлық қағанның бауыры Бағатұрды «Қара қаған» деген есіммен таққа отырғызады. Түрік бұтын алғашқыда Бағатұрдың таққа отыра сала ағасы Шұлық қағанды улап өлтірген Ішінг Қатыннан өшін алады деп ойлаған, алайда Қара қаған керісінше, белгісіз себептермен қытай ханшайымына үйленіп алады. Бұл халықтың ашу-ызасын туғызды. Қара қаған Ішінг Қатынның сөзіне еріп, елге соншалық көмек бере алмайды. Қара қағанның таққа отыру рәсіміне Ішінг Қатынның бауыры, Қытайдан қыспақ көріп қашып келген ханзада Шен Кинг келеді. Шен Кингтің келуімен уақиға өрши түседі.

Шен Кинг жалпы түркі салт-дәстүрін бұзушы ретінде нақты образын тапқан. Шен Кинг түркілердің мемлекеттік істеріне араласуымен бірге олардың моральдық-этикалық келбетін бұзуға тырысады. Ол романның бас кейіпкерлерінің бірі – мыңбасы Ышпара Алыптың сұлу әрі ержүрек қызы Алмылаға (дұрысы Алмалы) көз тігеді. Алмылаға үйлену арқылы көкбөрілердің билігіне келуді көксейді. Алайда мұны жақсы білетін Ышпара Алып қызы Алмыланы онда ойы бар жауынгері онбасы Барысқа қосып, екеуінің ел үшін қызмет етуіне жол ашады. Ышпара Алып түркі моралінің сақталуына ерекше көңіл бөледі. Түркі бірегейлігін құртуға тырысқан Ішінг Қатын мен оның бауыры Шен Кингтің жымсық саясатына қарсы шығады. Олардың бұл жымсық саясатын халық та біледі. Алайда Қара қағанның Ішінг Қатынның сөзінен шыға алмай жатқанына күйінеді.

Түркі қағанатындағы қытай тыңшыларының түркілерге қарсы жұмыс істеп жатқандығы романның өн бойында желі тартып жатыр. Әсіресе, қытай қыздары жас түрік сарбаздарын алдап-арбап, тапқан-таянғандарын қытай саудагерлеріне бергізіп, ол пұлдың барлығы қытайдың дамуына үлес қосуға Қытай асып жатқандығы романда шынайы суреттеледі. Мұрнының астында осындай қастандық істер істеліп жатқандығына Қара қаған онша мән бермейді. Тек, Шұлық қағанның кенже ұлы Күр Шадтың бұған көз жұма қарамайтындығы, түрік сарбаздарының қытай саудагерлеріне алданып жатқандығы, көптеген байлықтың Қытай асып жатқандығы жанына қатты батады.

Ол Қара қағанды көндіріп, Кеңес шақырып, заңды қатайтуын талап етеді. Қытай қыздарының арбауына түскен біраз сарбаз жаза арқалайды.

Қара қаған билігі тұсында әскерге көңіл бөлінбей, олардың тұрмыстары күрт нашарлап кетеді. Енді әркім өз отбасын аң аулап асыраудан басқа шарасы қалмайды. Ал бұл сол кездегі жауынгер түркілердің әскери беріктігін ұстап тұруға өзінің теріс ықпалын тигізеді.

Романда көне түркі мәдениетінің үлгілі көріністері айқын суреттеледі. Түркілердің аң аулау дәстүрі, әскери жағтығулары, қару-жарақ қолдану, жылқы баптау, ұлттық тағамдарды пайдалану, әсіресе қымыз сусынының ерекше табиғатын ашып көрсету арқылы түркілердің бірегейлігінің мызғымас берік екендігін автор жақсы жеткізе білген.

Автор шығармада Шұлық қағанның қазасын өте ауыр қабылдаған сол кездегі атақты жырау Қара Озанның аузымен жеткізеді. Өзінің қобызымен бүкіл Өтікенді күңдіретіп, сай-сүйекті сырқыратқан Қара Озанның жоқтауы ежелгі Сақтардың баһадүрі Алып Ер Тұңға жоқтауына өте ұқсас келеді. «Шұлық қаған өлді ме, түркілер басшысыз қалды ма, қорқау қытай күлді ме, паршаланды жүректер!» [6; 26-27 б.] деп жырлаған Қара Озан күллі әскерді бөрідей ұлытты. Көкбөрілердің бұл ұлығаны жақын ормандағы өздерінің сойынан тараған деп сенетін тағы көкжалдардың ұлуына ұласып, түркі даласын, қала берді, жер-жаһанды күңдіретті. Шұлық қағанның қапиядағы қазасы осылайшы ұлы даладағы көкбөрілердің терең қайғысына ұласты. Бұл көне түркілердің өз басшысына деген ереше құрметті көрсетеді. Сол кездегі қағандар, яғбулар, мыңбасылар, жүзбасылар, онбасылар, батырлар, жасауылдар, жасауылбасылар – әркім өзінің жолын білетін, өздерінің дәрежелеріне қарай құрмет көрсететін нағыз түрік елінің түпқазықтары еді. Олардың барлығы да дала заңына бас ұрып, оны әспеттейтін, сыйлайтын, Кеңес шешіміне бағынатын мықты тәртіп иесі әскерилер.

Х.Н.Атсыз өзінің «Түрік әдебиеті тарихы» атты еңбегінде түркілердің мемлекеттері туралы өз ойын ортаға салады. Ол былай дейді: «Түркілерде мемлекет өте көне заманнан бері бар. Сақтар дәуірінде түркілердің мемлекет құру дәстүрі қандай дәрежеде болғандығын нақты білмесек те, Ғұндар дәуірінде мемлекет құру нақты бар. Түрік мемлекеттері аристократиялық сипатта болды. Мемлекет басшысы елді толық билеу құқығына ие болды, ал билеушінің жанында бектерден құралған «құрылтай» қызмет етті. Мемлекет басшысын Ғұндар мен Сиянпилер тұсында яғбу деп атаған. Апарлар, Көктүріктер және Оғыз-Ұйғырлар дәуірінде қаған деп атай бастады. «Хакан» мен «хан» сөздері «қаған» сөзінің кейініректегі өзгерген тұлғасы. Мемлекет басшысын қаған деп атай бастаған соң яғбу екінші дәрежелі атақ болып қала берді» [9; 27 б.].

Мемлекетін құру және ол мемлекеттікті сақтап қалу түркілер үшін қай кезеңде де маңызды болды. «Мемлекеттің бір түйір тасы сыртқа әкетілмеуі керек» деген Ғұн патшасы Мөде ханның өсиеті одан кейінгі мемлекеттердің барлығында еш бұзылмай, нақты орындалды. Түркілер үшін ол мемлекеттік қағидаға айналды.

Романдағы негізгі кейіпкерлер – Шұлық қаған, Қара қаған, Күр Шад, Ышпара Алып, Бөгі Алып, Тұңға Тегін, Санжар, Жамтар, Барыс, Сүлеміш, Арық Бұқа, Қарабұтақ, Үшоғыл, Бақа Тарқан, Шалық, Алмыла – түркі елінің нағыз ер жүрек батырлары, ел қорғаушы сарбаздары һәм түркілік руханияттың қамқоршылары сипатында көрініс тапқан. Бұл кейіпкерлердің романда әрқайсысының өзіндік сюжетке құралған хикаялары бар. Сол арқылы автор олардың әрбіріне жеке сипаттама беріп өтеді. Айрықша, олардың түркілік бірегейлікті сақтау мен қалыптастыру жолындағы күрестері шынайы бедерленеді. Бұл түркілік бірегейлік кейінгі кезеңде қалыптасатын түрлі түркі елдерінің, жеке хандықтарының бірегейлігіне негіз болды. Одан әрі ол ұлттық бірегейлік деңгейіне жетті.

Романның соңында қытайлардың тыншылық қызметінің нәтижесінде олардың арбауына түскен көкбөрілер оңбай жеңіліп, тұтқынға түседі. Бұл бірінші Көктүріктер мемлекетінің жеңілісі еді. Тұтқынға түскен түркі сарбаздары бұған шыдай алмайды. Күр Шад сардар намыстан өліп кете жаздайды. Дегенмен, ол қырық сарбазымен сарайда бүлік шығарып, қытай патшасын өлтіруге тырысады. Алайда ол ойы жүзеге аспай қалады. Ол

қырық сарбазымен қамалды бұзып қашып шығады. Дей тұрғанмен, барлығы да Вэй өзенінің жағасында ерлікпен қаза табады. Күр Шад атымен бірге жаралы күйде жауға қасқая қарап тұрып, асықпай қымызын ішіп, атының жалын құша қаза табады. Бұл өлім бүкіл қытайды шошындырды. Түркілер өліп жатса да атынан айырылмай, қымызын тастамайды екен деп селк етті. Бұл – алда әлі талай арпалыс бар екенінің белгісі еді.

Қорытынды

Күр Шад пен оның қырық сарбазының ерлігі тарихта мәңгі жазылып қалды. Олардың рухы Тәңірі тауына жетті деп аяқтайды автор өз шығармасын. Әр сөйлемінде түркілік рухтың ұлылығына меңзейтін автор идеясы Күр Шад пен қырық сарбазының ерлігін күллі түркі жұртының ерлігіне балайды. Намысты елдің жігіттері қытай қыспағына шыдай алмағандықтан, кең даланың кеңістігін көксейді. Сондықтан олар қытай сарайында көтеріліс жасап, кеңістікке қарай ұмтылады.

Күр Шад пен оның қырық сарбазының ерлік өлімі көк аспанды күркіретіп, жауын тітіреткендігі мына бір жолдармен аяқталады:

Тілінсе жер, шөксе көк, жанып күл болса атырап,
Ұлы тілекке сонда да жетеміз жаяу аңсап.
Нажағай, үскірік, боранды өзімізге ық қып ап,
Өлімді місе тұтпайтын қола жүректі Түркілерміз! [6; 398 б.].

Сарай көтерілісі кезінде Күр Шадтың әйелі кенже баласын аман алып, қашып құтылады. Ұрынғы өзі баһадүр Күр Шадтың ұлы екенін кейін білді. Ұрынғы батыр әкесінің жолын қуып, түркілердің ерлік жолын қайталайды. Кейін құрылған екінші Көктүрік мемлекетінің негізін салуға бір кісідей атсалысып, сол жолда қаза табады.

«Көкбөрілердің өлімі» тарихи романы - түркі халықтарының құндылықтарын, мәдениетін, бірегейлігін, өркениетін, еш өзгермейтін және тоқырауға түспейтін салт-дәстүрін, көзсіз батырлығын, жаугершілігін бізге кең көлемде сипаттап ұсынған шығарма. Қытайлардан жеңілсе де түркілер өздерінің бірегейлігін сақтап қалды, оған еш дақ түсірмеді.

Күр Шад өлді, алайда аттан түспеді. Өлді, бірақ жеңілмеді... [6; 396 б.].

Әдебиеттер тізімі

1. Kabaklı A. Türk Edebiyatı. Cilt III / A. Kabaklı. - İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, 1994. – 776 s.
2. Tural S. Tarihi Roman ve Atsız'ın Tarihi Romanları Üzerine Düşünceler. Atsız Armağanı / S.Tural. - İstanbul: Ötüken Yayınları. – 53 s.
3. Atsız H.N. Bütün Eserleri 5. Yolların Sonu. Şiir / H.N. Atsız. - İstanbul: İrfan Yayıncılık, 2016. – 200 s.
4. Enginün İ. Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı / İ. Enginün. - İstanbul: Dergah Yayınları, 2010. – 400 s.
5. Atsız H.N. Türk Tarihinde Meseleler. Bütün Eserleri 7 / H.N. Atsız. İstanbul: İrfan Yayıncılık, 2016. – 150 s.
6. Atsız H.N. Bozkurtlar. Birinci Kitap. Bozkurtların Ölümü / H.N. Atsız. - İstanbul: Ötüken Neşriyat A.Ş, 2018. – 200 s.
7. Hüseyin Nihal Atsız Hayatı ve Eserleri. [Электрон.ресурc]. - 2020. - URL: <https://edebiyatvesanatakademisi.com/cumhuriyet-donemi-romancilarimiz/huseyin-nihal-atsiz-hayati-ve-eserleri/861> (қолданылған күні: 10.02.2021).
8. Ahmet B. ERCİLASUN, Bozkurtların Ölümü ne zaman yazıldı? [Электрон.ресурc]. - 2020. - URL: <https://www.yenicaggazetesi.com.tr/-44514yy.htm> (қолданылған күні: 10.02.2021).
9. Atsız H.N. Türk Edebiyatı Tarihi / H.N. Atsız. - İstanbul: Ötüken Neşriyat A.Ş, 2015. – 300 s.

Ж.А. Абелдаев

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

**Тюркская идентичность в романе «Смерть серых лютых»
турецкого писателя Х.Н. Атсыза**

Аннотация. Турецкий писатель Хусейн Нихаль Атсыз начал писать исторические романы в середине XX века. Его историческая трилогия «Серые лютые» встряхнула сознание турецкого социума и заставила осознать глубокие исторические корни. Мощь и стабильность великих государств, основанных тюрками, доказываются историческими фактами и передаются через художественное слово.

Первая книга исторической трилогии «Серые лютые» Х.Н.Атсыза называется «Смерть серых лютых». Сюжетная линия романа затрагивает основание Тюркского каганата, разделение его на две части и жестокие схватки с китайскими династиями. С большой выразительностью описывается борьба тюрков против китайцев, в которой они с переменным успехом то побеждали, то проигрывали, особенно их героизм, позволивший сохранить тюркскую идентичность.

В статье рассматриваются вопросы тюркской идентичности в историческом романе «Смерть серых лютых» известного турецкого писателя Хусейна Нихаля Атсыза.

Ключевые слова: Хусейн Нихаль Атсыз, исторический роман, тюркская идентичность, турецкая литература, ультрапантюркизм, роман «Смерть серых лютых».

Zh.A. Abeldaev

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

The Turkic identity in the novel "death of the grey fierce" by the Turkish writer H. N. Atsyz

Abstract. Turkish writer Huseyn Nihal Atsyz began writing historical novels in the mid-twentieth century. His historical trilogy "Grey Fierce" shook the mind of Turkish society and stretched through the deep roots of history. The power and eternal stabilization of the great states founded by the Turks are proved by historical facts and interpreted by artistic style.

The first book of the historical trilogy "Gray Fierce" by H. N. Atsyz is called "The Death of Gray Fierce". The storyline of the story described in the novel is the foundation of the Turkic Khaganate, its division into two parts, and the fierce struggle conducted against the Chinese dynasty. The struggle against the Chinese is reliably described, in some places the Turks were superior to them, and in some places they lost in a fierce battle. The author perfectly describes especially the heroism of the ancient Turks, who, despite the Chinese invasions and treachery, preserved the Turkic identity.

The article deals with the issues of Turkic identity in the historical novel "The Death of the Gray Fierce" by the famous Turkish writer Huseyn Nihal Atsyz.

Keywords: Huseyn Nihal Atsyz, historical novel, Turkic identity, Turkish literature, ultra-pan-Turkism, novel "Death of the Grey Fierce".

References

1. Kabaklı A. Türk Edebiyatı. Cilt III [Turkish literature. Volume II]. (Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, İstanbul, 1994, 776 p.), [in Turkish].
2. Tural S. Tarihi Roman ve Atsız'ın Tarihi Romanları Üzerine Düşünceler. Atsız Armağanı

- [Reflections on the Historical Novel and Atsız's Historical Novels. Horseless Gift]. (Ötüken Yayınları, İstanbul, 53 p.), [in Turkish].
3. Atsız H.N. Bütün Eserleri 5. Yolların Sonu. Şiir [All of his Works 5. The End of the Roads. Poetry]. (İrfan Yayıncılık, İstanbul, 2016, 200 p.), [in Turkish].
 4. Enginün İ. Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı [I]. (Dergah Yayınları, İstanbul, 2010, 400 p.), [in Turkish].
 5. Atsız H.N. Türk Tarihinde Meseleler. Bütün Eserleri 7 [Issues in Turkish History. All His Works 7]. (İrfan Yayıncılık, İstanbul, 2016, 150 p.), [in Turkish].
 6. Atsız H.N. Bozkurtlar. Birinci Kitap. Bozkurtların Ölümü [Gray wolves. Book One. Death of the Gray Wolves]. (Ötüken Neşriyat A.Ş, İstanbul, 2018, 200 p.), [in Turkish].
 7. Hüseyin Nihal Atsız Hayatı ve Eserleri [Hüseyin Nihal Atsız 's Life and Works], Available at: <https://edebiyatvesanatakademisi.com/cumhuriyet-donemi-romancilarimiz/huseyin-nihal-atsiz-hayati-ve-eserleri/861> [in Turkish]. (accessed 10.02.2021).
 8. Ahmet B. ERCİLASUN, Bozkurtların Ölümü ne zaman yazıldı? [ERCİLASUN, When was Death of the Gray Wolves written?], Available at: <https://www.yenicaggazetesi.com.tr/-44514yy.htm> [in Turkish]. (accessed 10.02.2021).
 9. Atsız H.N. Türk Edebiyatı Tarihi [Turkish Literature History]. (Ötüken Neşriyat A.Ş, İstanbul, 2015, 300 p.), [in Turkish].

Авторлар туралы мәлімет:

Әбелдаев Ж.Ә. - 3 курс докторанты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Abeldaev Zh.A. - The 3rd year Ph.D. student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.